

УДК 950(575)

Sherzod SATTOROV,
TerDU Arxeologiya kafedrası tayanch doktoranti
E-mail sherzodsattorov03121993@gmail.com.

TerDU o'qituvchisi, PhD. I.Qarshiyev taqrizi asosida

ELENA EFIMOVNA KUZMINANING TADQIQOTLARIDA ARIYLARNING O'RGANILISH MASALASI

Аннотация

Ushbu maqolada, ilm-fan jadal rivojlanib borayotgan bir davrda ba'zi masalar borki ular o'z yechimini hali hanuz topmagan. Olimlarning qizg'in muhokamalariga sababchi bo'layotgan shunday masalalardan biri bu Ariylar masalasidir. Bilamizki, bu masala qalqib chiqqanigaham tahminan 200 yil bo'lganiga qaramay Olimlar bir to'xtamga kelishmagan. Bu masalani yechishda keng ko'lamli tadqiqotlar va o'ziga xos innovatsion uslublar talab etiladi. Bu maqolada Ariylar masalasini o'rganishda arxeologik, lingvistik va mifologik manbalarni qiyosiy tahlil qilish metodi haqida gap boradi. Maqola to'liq xorijiy adabiyotlarga suyangan holda tarjimaga asoslanadi.

Kalit so'zlar: Ariy, Hind-eroniy, Hind-ariy, lingvistik, mifologik, toponimlar, gidronim, jug'rofiy, dasa, asuro, dara, mara.

ИССЛЕДОВАНИЯ ЕЛЕНА ЕФИМОВНЫ КУЗЬМИНОЙ И ПРОБЛЕМА ОБРАЗОВАНИЯ ЧУЖИХ

Аннотация

В данной статье, в то время, когда наука стремительно развивается, рассматриваются некоторые вопросы, которые пока не нашли своего решения. Одним из таких вопросов, вызывающим бурные дискуссии среди ученых, является вопрос об арийцах. Мы знаем, что, несмотря на то, что этот вопрос поднимается уже почти 200 лет, учёные так и не пришли к единому мнению. Решение этой проблемы требует обширных исследований и уникальных инновационных методов. В данной статье говорится о методе сравнительного анализа археологических, лингвистических и мифологических источников при изучении арийского вопроса. Статья основана на переводе, полностью основанном на зарубежной литературе.

Ключевые слова: Арийский, индоиранский, индоарийский, лингвистический, мифологический, топонимы, гидроним, географический, dasa, asura, dara, mara.

ELENA EFIMOVNA KUZMINA'S RESEARCH AND THE PROBLEM OF EDUCATIONAL ALIENS

Annotation

In this article, at a time when science is rapidly developing, there are some issues that have not yet found their solution. One of such issues, which is the cause of heated discussions among scientists, is the issue of the Aryans. We know that despite the fact that this issue has been raised for almost 200 years, scientists have not come to a consensus. Solving this problem requires extensive research and unique innovative methods. This article talks about the method of comparative analysis of archaeological, linguistic and mythological sources in the study of the Aryan issue. The article is based on a translation based entirely on foreign literature.

Key words: Aryan, Indo-Iranian, Indo-Aryan, linguistic, mythological, toponyms, hydronym, geographical, dasa, asura, dara, mara.

Kirish. Tarixda va Arxeologiyada eng dolzarb bo'lgan masalalardan bir bu albatta Ariylar masalasidir. Bu masalani yechishda turli xil yondashuvlar asoslangan metodlardan foydalanish mumkin. Qadimgi dunyoda xalqlarning moddiy madaniyatlarini va ijtimoiy aloqalarini o'rganish juda muhim ahamiyat kasb etadi. Turli xalqlar o'rtasidagi aloqalarni o'rganish nafaqat qadimgi davrlardagi madaniy aloqalarni rekonstruksiya qilishga, balki o'zaro bog'liq bo'lgan etnik guruhlarning asl vatanini aniqlash uchun ham fundamental ahamiyatga ega. Demak, Ariylarning asl vatanini aniqlashda uslubiy jihatdan uch guruh manbalarini qiyosiy tahlil qilish zarur, bular: arxeologik, lingvistik va mifologik.

Asosiy qism. Lingvistik jihatga misol qilib N. Anderson Fin-ugr tillarini Hind-yevropa tillar bilan aloqasini ko'rsatib bergan bo'lsa, B. Munkachi Hind-eroniy tillar masalasini ko'targan. XVIII-XIX -asrlardan boshlab Fin-Ugr tillari va hind-eroniy tillar o'rtasidagi bog'liklarga aloqador lingvistik ma'lumotlar K. Redei, E.Korenchi, A.Yoki tomonidan tizimlashtirilgan va A. Scillagy, Y.Koivulechto tomonidan to'ldirilgan. T.Barrou, V.I.Abaev va Y.Xarmatta

tomonidan tilshunoslik materiallari xronologik jihatdan tizimlashtirilishi fanga muhim hissa qo'shgan bo'lib, ariylarni boshqa xalqlar bilan aloqalari qadimgi davrlarga borib taqalashini ko'rsatadi, buni A.Parpolaham tasdiqlaydi.

Bu mavzuda o'z davrining yetuk tarixchilari, arxeologlar, etnograflar, lingvistlar va boshqa olimlar tomonidan ko'plab izlanishlar olib borilgan. 200 yillardan ortiq olib borilgan tadqiqotlar, izlanishlar va qazishmalarga qaramay bu masala o'z yechimini topmagan. Bu maqolada Sovet va Rossiya Federatsiyasi arxeologi va madaniyatshunos olimasi, qadimgi tarixda dasht migratsiyalari va hind-ariylar muammosi mutaxassisi Elena Efimovna Kuzminaning Ariylar masalasiga oid ba'zi tadqiqotlari hamda xulosalari bilan tanishamiz. Ariylar masalasiga oid bir qancha qarashlar mavjud bo'lib, eng avvalo Ariylar masalasini tashkil etuvchi ya'ni Ariylarning etnogenezi, ularning lokalizatsiyasi va Ariy qabilalarining tarqalish yo'llari hamda muddatlari "Ariylar masalasi" deb atalmish muammoning negizi hisoblanadi.

Ariylar masalasini 4 qismga bo'lib olish mumkin.

Sanskritcha “Arya” soʻzi dastlab etnik-madaniy atama boʻlib, vedik Sanskrit tilida soʻzlashuvchi va vedik madaniy meʼyorlariga (shu jumladan, diniy marosimlarga va diniy matnlarga) rioya qiladigan, yoki “an-arya”(ariy boʻlmagan) dan farqlash uchun ifodalangan. “Avesto”da “arya” atamasi “an-arya” dan oʻlaroq, qadimgi eroniy xalqlar tomonidan oʻzini-oʻzi etnik-madaniy belgilash sifatida ishlatilgan. Unda “Ariy” etnikiga mansub tilda soʻzlashuvchi va “Ariylar” diniga ergashuvchilarga nisbatdan ishlatilgan deb hisoblanadi.. “Arya” yoki “Aryo” bu ikki atama rekonstruksiya qilingan proto-hind-eroniy ildizdan olingan hamda qadimgi dunyoda hind-eroniy xalqlar tomonidan oʻzlarini etnik-madaniy guruh sifatida belgilash uchun ishlatilgan boʻlishi mumkin. Biroq,

“Arya” yoki “Aryan” atamasi hali-hanuz olimlar oʻrtasida bahslarga sabab boʻladi. Baʼzilar bu atamani ijtimoiy status bilan bogʻlashsa, boshqalar bu diniy lingvistik birxillik ekanligini takidlashadi. Uchinchi tomon bu atamani etnik madaniy tilga aloqador deb hisoblashadi. Boshqa fikrlarga koʻra boshida Ariylar “Indra” ga sigʻingan, boy-badavlat kichik ijtimoiy guruhga aloqador boʻlgan va keyinchalik bu nom kattaroq hududda yashagan katta jamiyatga koʻchgan. Xulosa qilib aytish mumkinki, boshlangʻich satsionim kechki etnonimga aylangan. Haqiqatdan ham koʻrib chiqilayotgan atama koʻp maʼnoli va uzoq muddat davomida oʻzgarib kelgan. Demak, Ariylar atamasiga aloqador boʻlgan olimlar taxminlarini quyidagicha koʻrish mumkin:

Tahlil va natijalar. Ariylarga oid esatmalarga yuzlansak, Qadimgi dunyoda taxminan mil.avv. II ming yilliklar oʻrtalarida oʻxshashi boʻlmagan ikki yirik jamoa shakllanadi, bular: gʻarbda Dneprdan Uralgacha boʻlgan hududlarda Srubna madaniyati, Sharqda Uraldan Yeniseygacha esa Andronova madaniyatlarini. Shu vaqtda Old Osiyoda Hind-eroniy haqida eslatmalar uchraydi. Masalan, Mitani podshohi Kurtivaza Xettlar podshohi Supillulium bilan kelishuvga erishganida ular hind-eroniy xudolari Indra, Varuna va Nasatya nomlari bilan qasamyod qilishadi va hind-eroniy ismlarini olishni boshlashadi. Qoʻshimcha qilgan holda Hind-eroniy ismlarini Nuzi va Alalaxning hujjatlarida paydo boʻlganini koʻrishimiz mumkin, Hind-eroniyning otchilik terminologiyasiga kelsak, Mittaniyalik Kikkulining va Xettlarning ot-arava jabduqlari uchun otlarni shugʻullantirish risolalarida uchratish mumkin.

Ariylarning protoyurti lokalizatsiya hamda migratsiya masalasiga kelsak, bu masala aytib oʻtganimizdek, Ariylar muammosining negizini tashkil etib, koʻp olimlar turli gipotezalarni oldinga surishgan. XX asrda Ariylar masalasiga doir olimlar tomonidan oldinga surilgan fikrlarga nazar tashlasak. Masalan, A.A.Kammenhuber va M.Mayrxoferlar Ariylarning Mitanga kelishi taxminan mil.avv. II ming yilliklardan oldinroq sodir boʻlgan deb taʼkidlashadi (aniqrogʻi mil.avv. XVI asr oʻrtalarida). Yaʼni, ularning fikricha ular bu vaqtgacha boʻlinib boʻlishgan edi. Hozirda P.Time, M.Mayxofer, V.V.Ivanovlarning fikrlari alohida diqqat markazida boʻlib, ular Old Osiyo Ariylarini maxsus ariylar lahjasini tashuvchilar deb taʼkidlashgan hamda Old Osiyo Ariylari uzoq vaqt davomida hind-ariylarning qaysi boʻgʻiniga tegishli ekanliklari muhokamada boʻlgan.

Bu faktlardan kelib chiqib aytish mumkinki, birinchidan, mil.avv. II ming yilliklarda ariylar nafaqat boshqa hind-yevropaliklardan ajralib boʻlishgandi, balkim oʻziga xos alohida til lahjasini tashuvchilari boʻlishgan. Ikkinchidan,

Ariylarning madaniyatida otchilik va ot-aravalar juda muhim boʻlgan. Ariylarning oʻzlarining protoyurtlari bilan aloqalari mil.avv. XVII – XV asrlarda saqlanib qolgan, chunki qadimgi dunyoda ot-aravalarining paydo boʻlishi, otchilikning yuqori darajada rivojlanganligi va ot-aravalarining tarqalish hududlari ariylar bilan bogʻlanadi.

Hind-ariylar lahjasini Hind-yevropa va proto-eroniy atamalarini 3 madaniy yoʻnalish - ishlab chiqaruvchi xoʻjalik, ijtimoiy aloqalar va diniy qarashlarga asosan qiyoslash lozim.

Ishlab chiqaruvchi xoʻjalik bilan bogʻliq boʻlgan soʻzlari: 1) uy hayvonlari (echki, qoʻchqor, tuya, aygʻir, toʻngʻiz, buzoq) nomlari; 2) chorvachilik mahsulotlarini qayta ishlashga oid atamalar (teri, jun, gazlama, arqon); 3) qishloq xoʻjaligi atamaları (don, ayvon, oʻroq); 3) asboblarni nomlari (bolgʻa yoki toʻr), ehtimol zinapoya (yoki koʻprik) soʻzlari.

Ijtimoiy munosabatlar, oila va shaxsiy munosabatlar keng koʻlamdagi atamalarini (odam, opa-singil, ism va h. k.) va muhim boʻlgan hind-ariy atamalarini: dasa (ariy boʻlmagan, begona, qul) va asura (xudo, boy, xoʻjayin, qahramon va h.k.) oʻz ichiga oladi. Undan tashqari ayirboshlash munosabatlari oʻrnatilishi “narx” soʻzi va raqamlarni ham oʻz ichiga oladi. Va nihoyat, toʻplangan leksik atamalar muhim qism boʻlgan diniy qarashlar va amaliyotlarni aks ettiradi.

Ariylarni asl vatanini lokalizatsiya qilishda Hind-ariy lahjasida uchraydigan jugʻrofiy nomlargaham alohida etibor beriladi. Qadimgi hind-ariylar yashagan hududlar dasht va tekisliklarda boʻlgan deb eʼtirof etiladi. Bunga sabab qilib hind-eroniy tillarida hind-yevropa tilida keng tarqalgan “qaragʻay daraxti” va “botqoqlik” soʻzlarining yoʻqligi bilan izohlanadi.

V.Miller Shimoliy Qoradengiz mintaqasidagi bir qator jugʻrofiy nomlarning Hind-eroniy etimologiyasini aniqlagan, keyinchalik V.I.Abaev tomonidan toʻldirilgan. Dnepr, Desna, Seym, shimoliy Donets va Poltava boʻylab Dnepr mintaqasida juda koʻp Hind-eroniy gidronimlari aniqlangan.

O.N.Trubachev va L. A.Lelekov tomonidan Shimoliy Qora dengiz mintaqasining bir qator toponimlarining hind-eroniy lahjasida o'qilishi ta'kidlangan.

S.S.Berezanskaya arxeologik xaritada Hind-eroniy gidronimlarini Dnepning yuqori va o'rta mintaqasi qo'shib, skif madaniyati chegaralariga to'g'ri kelmasligini ko'rsatadi va bu bilan Srubna madaniyati hududi bilan to'liq birlashtiradi hamda u Srubniklarning proto-eroniy ekanligini ta'kidlagan. Hind-eroniy toponimiyasi Volga va Uralda ham aniqlangan. Ushbu hududning gidronimlari orasida tadqiqotchilar hind-ariy lahjasi (sanskrit tilidan mara - dengiz) deb hisoblaydigan "mara" (Samara, Sakmara va boshqalar) bilan tugaydigan nomlarning katta guruhi ajralib turadi. N.L.Chlenova toponimlar xaritalarini tuzdi va Hind-ariy toponimlari Srubna va Andronovo madaniyati hududlarida keng tarqalganligini ko'rsatdi. Ushbu ma'lumotlar Fedorov majmuasini yaratuvchilarning madaniy va etnik atributlari muammosini yakuniy hal qilish uchun juda muhimdir. G. Morgensternning ta'kidlashicha, Pomir hududlari va Hindi Kush jug'rofiy nomlarini tahlil qilinishi, so'nggi yillarda Andronovo-Fedorovo qabristonlari va petrogliflar, jumladan, ba'zan tog' dovonlaridagi aravalar tasvirlari topilganligi, ehtimol hind-ariylarning janubga harakat yo'nalishini anglatishi mumkin. Bu yerda Hind-ariylar lahjasi o'rganilgan va qadimgi toponimikaning katta qismlari ochilgan. Yana bir lingvistik dalilga misol qilib Pomir va Tyanshan tog'laridan Novosibirsk viloyatining janubigacha, u yerdan Mo'g'uliston chegarasigacha bo'lgan hududda hamda Afg'oniston va

Pokistonda jug'rofiy nom bo'lgan hind-ariy atamasi "dara" – daryo keng tarqalgan.

Xulosa va takliflar. Ariylarning boshqa xalqlar bilan aloqalarini o'rganish va ularning vatanini lokalizatsiya qilish uchun yana bir muhim manba bu xalqlar mifologiyasidir. Ya'ni, qadimgi xalqlar umumiy xususiyatlarini o'rganish va qiyoslash lozimdir. Bu borada B. Munkachi, K. Karyalaynen va A. Kannistolarning ishlarini, shuningdek Vengriya, Finlyandiya va Rossiya olib borilgan ishlarni alohida ta'kidlash mumkin. Qo'shimcha sifatida aytish mumkinki, G.M.Bongard-Levin, E.A.Grantovskiy va V.N.Toporov asarlari juda katta qiziqish uyg'otadi. G.M.Bongard-Levin, E.A.Grantovskiy Eron hamda Hindiston afsonalarini izchil o'rgangan holda ta'kidalashdiki, Ariylarning afsonaviy vatani shimolda bo'lganligini qadimgi Eroniy xalqlar qarindosh ekanligini Avestoda o'z aksini topadi, binobarin, afsonaga ko'ra Ariylarning asoschisi hukmronligi ostidagi yerlarni 3 o'g'liga bo'lib beradi, ya'ni: Dunaydan Uralgacha Savromatlar ajdodi Sayrim, Markaziy Osiyo shimolini Turonliklar ajdodi bo'lmish Turoyga va Iradjemga Eron hududlarini.

Xulosa qilib aytish mumkinki, qadimgi xalqlarni madaniy aloqalarini hamda ularning jug'rofiy joylashuvlarini nafaqat Arxeologik manbalar asosida balkim lingvistik va mifologik jihatdanham ko'rib chiqish lozim. Albatta to'plangan arxeologik, lingvistik va mifologik materiallarni qiyoslagan holda ko'p savollarga yechim topish mumkin. Shu masalalardan biri Ariylar masalasidir va bu masalaham o'z yechimini topsa ajabmas.

ADABIYOTLAR

1. Кузьмина Е.Е. "Откуда пришли индоарии?" Москва 1994
2. «Permjakisches Wörterverzeichnis aus dem Jahre 1833 auf Grund Aufzeichnungen F.A. Wolegows». Budapest, 1968.
3. Korenchy E. Iranische Lehnwörter in den Obugrischen Sprachen. Budapest, 1972.
4. Csillagy, 1974. — Csillagy A. I prestiti iranici nella lingue ugrofenniche e il problemadell appartenza uralo-altaica.
5. Koivulehto J. Zu den fruhen Kontakten zwischen Indogermanisch und Finnisch-Ugrisch. — Linguistische Studien. B., 1987, A 161/11.
6. Кадилова, Х. Б. Миллий идентикликни таназзулига мультимаданий таъсир муаммолари. Учёный XXI века, 82.
7. Xolmirzaev, X. D. (2022). Kadirova Ya. B., Kadirova XB Madaniyatshunoslik. T.: TDPU.–B.–46.-138.-147. Ziyonet. uz.
8. Кадилова, Х. Б. (2016). ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНЫХ ИНСТИТУТОВ. Молодежь в науке и культуре XXI в.: материалы междунар. науч. 59.
9. Кадилова, Х. Б. (2015). ОСОБЕННОСТИ НАЦИОНАЛЬНЫХ СЕМЕЙ. ФЭН-наука, (10), 11-12.
10. Kadirova, X. B. (2024). Sotsiomadaniy qadriyatlar transformatsiyasida milliy identiklik va o'zlikni anglashning ahamiyati. Academic research in educational sciences, (3), 788-794.